

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला

518

संस्कृतशिक्षणम्

(व्याकरण-साहित्य-ज्योतिष-दर्शनशास्त्र-शिक्षणसहितम्)

लेखक

डॉ. उदय शंकर झा

प्रवक्ता-शिक्षाशास्त्र विभाग
कामेश्वरसिंह दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालय
कामेश्वरनगर-दरभंगा (बिहार)

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

वाराणसी

विषयानुक्रमणिका

प्रशस्तिवाक्	v
प्राक्कथनम्	vii
शुभानुशंसनम्	ix
1. संस्कृतभाषायाः महत्त्वम्	1-11
(क) संस्कृतभाषायाः प्रकृति 2, (ख) संस्कृतस्य भाषावैज्ञानिक-महत्त्वम् 2, (ग) भारतीयभाषासु संस्कृतस्य स्थानम् 4, (घ) संस्कृतस्य सांस्कृतिक-महत्त्वम् 4, (ङ) संस्कृतभाषायाः ऐतिहासिक-महत्त्वम् 5, (च) आधुनिकभारते संस्कृताध्यापनस्य महत्त्वम् 6, (छ) संस्कृतशिक्षणस्य समस्या 10, (ज) संस्कृताध्यापकः 11	
2. संस्कृतशिक्षणस्योद्देश्यानि	12-17
(क) संस्कृतशिक्षणस्योद्देश्यानां निर्धारणसमये व्यूढस्य ध्येयाः विन्दवः 13 (ख) प्राथमिक स्तरेषु संस्कृतशिक्षणस्योद्देश्यानि 13, (ग) माध्यमिक स्तरेषु संस्कृतशिक्षणस्योद्देश्यानि 14, (घ) उच्चमाध्यमिक स्तरेषु संस्कृतशिक्षणस्योद्देश्यानि 14, (ङ) परम्परागत स्तरेषु संस्कृत-शिक्षणस्योद्देश्यानि 15, (च) निर्देशात्मक-उद्देश्यानि 15, (छ) व्यवहारिकोद्देश्यानि 16, (ज) उपसंहार 16, (झ) संस्कृतशिक्षणस्य विशिष्टता कक्षातः पूर्वं परं वा 16	
3. पाठ्यक्रमे संस्कृतस्य स्थानम्	18-28
(क) आधुनिकभारते सामान्य-विद्यालय-व्यवस्थायां विविध-प्रथमिक-माध्यमिक-उच्चमाध्यमिकस्तरेषु संस्कृतस्य स्थानम् 18, (ख) परम्परागत-संस्कृत-पाठशालायां संस्कृतस्य स्थानम् 19, (ग) संस्कृतस्य स्थान-निर्धारणे विभिन्न-आयोगस्य क्रमिक संक्षिप्त-प्रतिवेदनम् 20, (घ) त्रिभाषासूत्रेषु संस्कृतस्य स्थानम् 21, (ङ) संस्कृतशिक्षायोगः, पाठ्यक्रमः, त्रिभाषा-सूत्रं एवं तेषामुद्देश्यानि च 22, (च) माध्यमिक-स्तरेषु संस्कृत-पाठ्यक्रमं	

पाठ्यपुस्तकानि च 25, (छ) माध्यमिक-स्तरेषु आदर्शपाठ्यपुस्तकस्य विकासः तेषां वाह्य-आन्तरिक-गुणानि च 26

4. भाषाशिक्षणस्य कौशलानि

29-46

(क) कौशलानांप्रकाराः 29, (ख) श्रवण-पठनयोः ग्रहणशीलता 32, (ग) लिखित-मौखिक-अभिव्यक्तिः 34, (घ) शाब्दिक-व्यावहारिक-सांस्कृतिकअभिव्यक्तिः 36, (ङ) कौशलात्मक-ज्ञानम् 37, (च) कौशलाणामनुप्रयोगः 38, (छ) लेखनकौशलस्य सिद्धान्तः—मात्रा, अनुस्वारः, मकारः, ह्रस्वः, दीर्घः, विसर्गः, ऊष्म, अल्पप्राण, महाप्राण, यकार, जकार, वकार, इत्यादयः 39, (ज) भाषात्मक-विकासे-सहायक-पाठ्यसहगामी क्रिया-वादविवादः, सद्यः भाषणम्, प्रतियोगिता, अन्त्याक्षरी, भाषात्मकक्रीडा, निबन्धलेखनं, विचारगोष्ठी, कथा-लेखनम्, समस्यापूर्तिः, गानम्, चुटकूला (प्रहसनम्), कथाकथनम्, प्रदर्शनी, क्विजप्रतियोगिता, विद्यालयपत्रिका, प्रहेलिकाः 42

5. भाषाशिक्षणस्य सामान्यसिद्धान्ताःशिक्षणसूत्राणि च सिद्धान्ताः

47-53

(क) प्रकृतिवादीसिद्धान्तः 48, (ख) अभ्यासस्य सिद्धान्तः 48, (ग) रुचेः सिद्धान्तः 48, (घ) सक्रियतायाःसिद्धान्तः 49, (ङ) मौखिककार्यस्य सिद्धान्तः 49, (च) अनुपातस्य, क्रमस्य च सिद्धान्तः 49, (छ) बहुमुखी सिद्धान्तः 49, (ज) स्वतन्त्रतायाः वैयक्तिकविभिन्नतायाश्चसिद्धान्तः 50, (झ) भावनात्मक-अभिव्यक्तेः सिद्धान्तः 50, (ञ) एकता-सहभागितायाश्च सिद्धान्तः 50, (2) शिक्षणसूत्राणि-(ट) सरलात् काठिन्यं प्रति, ज्ञातात् अज्ञातं प्रति, स्थूलात् सूक्ष्मं प्रति, पूर्णात् अंशं प्रति, विशेषात् सामान्यं प्रति 51

6. संस्कृतशिक्षणविधिः

54-73

(क) परम्परागतविधिः 55, (ख) भण्डारकरविधिः 57, (ग) पाठ्य-पुस्तकविधिः 59, (घ) प्रत्यक्षविधिः 61, (ङ) मौखिकविधिः 62, (च) समाहारविधिः 64, (छ) आगमन-निगमनविधिः 66, (ज) दण्डान्वय-खण्डान्वयविधिः 70, (झ) अन्वयव्यतिरेक 72

7. अधोलिखितानां-शिक्षणम्

74-106

(क) उच्चारणशिक्षणम् 74, (ख) गद्यशिक्षणम् 77, (ग) पद्यशिक्षणम् 82, (घ) नाटकशिक्षणम् 91, (ङ) उपाख्यानशिक्षणम् 95, (च) व्याकरण-शिक्षणम् 98, (छ) रचनाशिक्षणम् 102, (ज) अनुवादशिक्षणम् 104

8. पाठ्य-योजना

107-122

(क) हरवर्तपञ्चपदी 107, (ख) पाठ्ययोजनायाः प्रकृतिः, उद्देश्यानि,

आवश्यकता च 109, (ग) गद्य-पद्य-नाटक-अलंकार-व्याकरणादिनां-
पाठ्ययोजना 110, (घ) नवीनरीत्या पाठ्ययोजनायाः प्रस्तावः 116,
(ङ) पाठ्ययोजनायाः इकाई 117, (च) पाठ्ययोजनायाः प्रकारः 117,
(छ) सूक्ष्मशिक्षणम्-प्रकृतिः, उद्देश्यानि, आवश्यकता, गुण-दोषाश्च 118,
(ज) सूक्ष्मशिक्षणस्य कौशलानि-प्रस्तावना, प्रश्नीकरणं, व्याख्यानं,
श्यामपट्टकार्यम् 120

9. संस्कृतशिक्षणे दृश्यश्रव्योपकरणानि 123-128

(क) संस्कृतशिक्षणेदृश्यश्रव्योपकरणानि 123, (ख) श्रव्यदृश्यसाधनानाम्
उद्देश्यानि 124, (ग) दृश्यश्रव्यसाधनसमावेशेषु अधोलिखिताः विचाराः 124,
(घ) दृश्यश्रव्य साधनानां प्रकाराः 125, (ङ) श्रव्यसाधनानि 125,
(च) दृश्यसाधनानि. 126, (छ) दृश्यश्रव्यसाधनानि 126, (ज) संस्कृत-
शिक्षणे दृश्यश्रव्यसाधनानां प्रयोगे उपयोगिनः लाभाश्च 127, (झ) निष्कर्षः
128

10. विभिन्नसंस्थानानां प्रयोगात्मक-प्रयासः 129-133

(क) सर्वकारी-प्रयासः—राष्ट्रीय-संस्कृत-संस्थानम्, संस्कृत-अकादमी,
संस्कृत-निदेशालयः, संस्कृत विश्वविद्यालयः, केन्द्रीयविद्यालयसंगठनं,
केन्द्रीयमाध्यमिकशिक्षा-वोर्ड 129, (ख) गैरसर्वकारी-प्रयासः—संस्कृत-
अकादमी, लेखनं यान्त्रिकोपकरणञ्च 132

11. पाठ्यपुस्तकम् 134-136

(क) पाठ्यपुस्तकानामावश्यकता 134, (ख) पाठ्यपुस्तकस्य उद्देश्यानि
134, (ग) संस्कृतपाठ्यपुस्तकानां प्रकाराः 135, (घ) आन्तरिकपक्षस्य
सिद्धान्ताः 135, (ङ) बाह्यपक्षस्य सिद्धान्ताः 136

12. प्रचीनार्वाचीन-मूल्यांकन-प्रविधयः 137-143

(क) मूल्याङ्कनस्यावश्यकता 137, (ख) परीक्षणमूल्यांकनयोर्भेदः 138,
(ग) लिखित-मौखिक परीक्षणं मूल्यांकनम् अनयोर्मध्ये विद्यमानाः भेदाः
138, (घ) संस्कृतशिक्षणे परीक्षणविधानम् 139, (ङ) मूल्यांकनस्योद्देश्यानि
140, (च) मूल्यांकनस्य प्रकाराः 140, (छ) मूल्यांकनस्य साधनानिः-
140, (ज) लिखितनिबन्धरूपपरीक्षा 141, (झ) वस्तुनिष्ठपरीक्षा 141,
(ञ) मौखिकपरीक्षा 142

व्याकरणशास्त्रशिक्षणम्-Vyakarana

13. व्याकरणशिक्षणस्य महत्त्वम् 144-162

(1) व्याकरणशिक्षणस्य महत्त्वम्, (क) व्याकरणस्य निर्वचनानि 146,

- (ख) व्याकरणस्य परम्पराक्रम 146, (ग) संस्कृतव्याकरणस्यविशेषता 148,
 (घ) वर्णाविचार 150, (ङ) व्याकरणस्य प्रयोजनानि 152
 (2) व्याकरणस्य भाषावैज्ञानिक-महत्त्वमेवं च शाश्वतं प्रयोगात्मकञ्च-
 व्याकरणम्, (क) व्याकरणस्य भाषावैज्ञानिक-महत्त्वम् 153, (ख) आधुनिक
 शिक्षाशास्त्रिणां मते प्रायोगिकव्याकरणम् 154, (ग) व्याकरणाध्यापन विषये
 प्रधानतया चत्वारः वादाःसन्ति 154
 (3) उच्चारणकौशलस्य महत्त्वम्, (क) मौखिकाऽभिव्यक्तये निम्नलिखिता
 विन्दवोऽपेक्षिता भवन्ति 156, (ख) अभिव्यक्तिसमये वाचनाऽन्तर्गताः
 प्रायशश्चतुर्दशदोषाः सम्भाव्यन्ते, ये निम्नाङ्किताः सन्ति 156,
 (ग) अशुद्धोच्चारणस्य कारणानिः 157, (घ) उच्चारणशिक्षायाःउद्देश्यानि
 158, (ङ) उच्चारणशोधनस्य उपायाः 158, (च) उच्चारण-शिक्षणविधयः
 158
 (4) व्याकरणस्य शास्त्रीयमहत्त्वमुद्देश्यमावश्यकता च, (क) व्याकरण
 शिक्षणस्योद्देश्यानि 159, (ख) व्याकरणशिक्षणस्यावश्यकता 160
 (5) व्याकरणशिक्षणे दृश्यश्रव्योपकरणानामुपयोगः, (क) दृश्यश्रव्योप-
 करणानामुपयोगः 160, (ख) संस्कृतशिक्षणे दृश्यश्रव्यसाधनानां प्रयोगे
 उपयोगिनः लाभाश्च 161, (ग) निष्कर्षः 162

14. व्याकरणशिक्षणे प्रणाल्यः युक्तयश्च 163-167

- (क) व्याख्याप्रणाली 163, (ख) शिक्षकेभ्यः ध्यातव्याः विषयाः 164,
 (ग) स्पष्टीकरण-प्रणाली 164, (घ) वर्णन-विवरणप्रणाल्यौ 165,
 (ङ) अत्रवधेयांशाः 165, (च) शिक्षणे युक्तयः 166, (ङ) व्याकरण-
 शिक्षणस्य विधिनाः प्रणाल्यः 167

15. व्याकरणशिक्षणम्: 168-184

- (क) सन्धिः 168, सवर्ण दीर्घ, 2. गुण, 3. वृद्धि, 4. अयादि, 5. यण्,
 6. श्चुत्व (ख) कारक 171, (ग) समास 174, 1. द्वन्द्व, 2. तत्पुरुष, 3.
 बहुव्रीही (घ) कर्तरि-कर्मणि-प्रयोगः 176, (ङ) अव्यय-उपसर्गानां च
 परिचयः 177, (च) व्याकरणशिक्षणस्य पाठ्यक्रमः 180,
 (छ) शब्दरूपधातुरूपाणां कण्ठस्थीकरणं तस्य महत्त्वञ्च 180, (ज) स्मृतिः,
 कण्ठस्थीकरणं च 181, (झ) व्याकरणे कण्ठस्थीकरणस्यावश्यकता 182,
 (ञ) व्याकरणे कण्ठस्थीकरणस्य कारणानि 182, (ट) मनोवैज्ञानिकैः
 प्रतिपादिताः स्मरणविधयः 183, (ठ) उपसंहारः 184

16. व्याकरणशिक्षणविधयः 185-218

- (1) (क) आगमनविधिः 185, (ख) निगमनविधिः 186,

(ग) परम्परागतपद्धति: 189, (घ) समस्याविधि: 192, (ङ) मौखिकपद्धति: 195, (च) व्याख्यानपद्धति: 197, (छ) ह्युरिस्टिकविधि: 198, (ज) प्रयोजनविधि-203, (झ) प्रदर्शनविधि: 209, (ञ) प्रयोगशालाविधि 210, (ट) शोभायात्राविधि: 210, (ठ) इतिहासविधि: 211, (ड) विषयविधि: 211, (ढ) केन्द्रीयविधि: 211

(2) (क) विज्ञानरूपेण व्याकरणशिक्षणम् 212, (ख) व्याकरणशिक्षणे संगणकस्यानुप्रयोगः 214, (ग) व्याकरणोपयोगिसूचक चित्राणि 215, (क) उपसर्गणार्थः, (ख) द्वितीयाकारकप्रयोगः, (ग) अव्ययीभावसमासः, (घ) एचोऽयवायावः, (ङ) यण्सन्धि, (च) तत्पुरुषप्रभेदाः

17. व्याकरणशिक्षणस्य पाठ्ययोजना

219-223

(क) पाठ्ययोजनायाः प्रकारः अध्यापनविन्दवश्च 219, (ख) पाठ्ययोजना 1 सन्धि, समास, कारकम्, 219, (ग) पाठ्ययोजना 2 ह्युरिस्टिक् प्रयोजन, समस्या विधिमाश्रित्य 221

साहित्यशास्त्रशिक्षणम् Sahitya

18. साहित्यशास्त्रस्य परिचयः

224-242

(क) पद्यम् 225, (ख) गद्यम् 229, (ग) नाटकम् 231, (घ) चम्पू 233, (ङ) अलंकार (उपमा, रूपकम्, दीपकम्, अपह्नुति, यमक, शब्दालंकारः, अर्थालंकारश्चेति।) 234, (च) छन्दः—अनुष्टुपः, उपजातिश्च 237, (छ) उपर्युक्तानां महत्त्वमुद्देश्यं च (क) काव्यस्य स्वरूपम् 239, (ख) काव्यस्यार्थः परिभाषा च 240, (ग) काव्यशास्त्रस्य प्रकारः 240, (घ) रसानुभूति स्पष्टीकरणानि 240, (ङ) काव्यशिक्षणस्य महत्त्वम् 241, (च) काव्यशिक्षणस्य उद्देश्यानि 242

19. साहित्यशिक्षणविधयः

243-276

1. परम्परागतविधिः—(क) परम्परागतविधि: 243, (ख) दण्डान्वय-पद्धति: 244, (ग) खण्डान्वयपद्धति: 245, (घ) टीकाविधि: 249, (ङ) अनुवादविधि: 253, (च) अभिनयविधि: 255, (छ) व्यासविधि: 258

2. आधुनिकविधिः—(क) परियोजनाविधि: 259, (ख) क्रीडाविधि: 263, (ग) निरीक्षणविधि: 267, (घ) स्वाध्यायनिर्देशनविधि: 270, (ङ) साहित्य-शिक्षणस्यपरम्परागत-आधुनिकविधीनां समीक्षात्मकं मूल्यांकनम् 272

20. पाठ्ययोजना

- (क) अधोलिखितानां पाठ्ययोजना-गद्य, पद्य, छन्द, अलंकार 277,
 (ख) ज्ञान-दक्षतायाश्च सम्पादने पाठ्ययोजनायाः महत्त्वम् 280,
 (ग) पाठ्ययोजनायाः आवश्यकता महत्त्वञ्च 281

ज्योतिष-शास्त्र-शिक्षणम् Astrology

21. ज्योतिष-शास्त्रम्

- (क) होरा-(जातकशास्त्रम्) 283, (ख) सिद्धान्तशास्त्रम्: 283,
 (ग) संहिताशास्त्रम् 284, (घ) प्रश्नशास्त्रम् 284, (ङ) शकुनः
 (निमित्तशास्त्रम्) 284, (च) रमलशास्त्रम् 284

22. ज्योतिषशिक्षणस्य विधयः

- (क) आगमननिगमनविधिः 286, (ख) विश्लेषण-संश्लेषणविधिः 290,
 (ग) ह्यूरिस्टिक्विधिः—292, (घ) प्रायोजनाविधिः 297

23. कुण्डलीनिर्माणम्

- (क) तत्रेष्टकालानयनम् 305, (ख) भयात्भभोगानयनम् 305,
 (ग) महादशानयनम् 306, (घ) भुक्तभोग्यानयनम् 306, (ङ) ग्रहसाधनम्
 307, (च) चन्द्रसाधनम् 307, (छ) लग्नानयनम् 307, (ज) नतसाधनम्
 308, (झ) भावानयनम् 309, (ञ) सुगमार्थमेवं बोध्यम् 309

24. चित्राणां प्रतिकृतीनामन्येषां च श्रव्यदृश्योपकरणानामुपयोगः 311-314

- (क) स्वरूपम् 311, (ख) 'यूनिसेफ' इत्यस्याध्ययनाधारेण 311,
 (ग) दृश्यश्रव्योपकरणानां वर्गीकरणम् 312, (घ) दृश्यश्रव्योपकरणानां
 प्रधानता 313, (ङ) ज्योतिषशास्त्रशिक्षणे दृश्यश्रव्योपकरणानां प्रयोगक्रमः
 313

25. "दर्शनशास्त्रशिक्षणम्"

- (1) दर्शन-शास्त्रम्—(क) दर्शनशब्दस्यार्थः परिभाषा च 315,
 (ख) दर्शनशास्त्रस्यप्रकाराः 316, (ग) न्याय-दर्शनम् 316,
 (घ) वैशेषिकदर्शनम् 317, (ङ) सांख्य-दर्शनम् 317, (च) योगदर्शनम्
 318, (छ) पूर्वमीमांसादर्शनम् 318, (ज) उत्तरमीमांसादर्शनम्-
 (वेदान्तदर्शनम्) 318, (झ) चार्वाकदर्शनम् 319, (ञ) बौद्धदर्शनम् 319,
 (ट) जैन दर्शनम् 320, (ठ) पाश्चात्यदर्शनम् 320, (ड) दर्शनशास्त्रस्य
 प्रयोजनानि 321

26. दर्शनशिक्षणविधयः 323-342

(क) विकासविधिः 323, (ख) इतिहासविधिः 327, (ग) समस्याविधिः 329, (घ) निदर्शनविधिः 333, (ङ) ह्यूरिस्टिक्-विधिः 337

27. निरीक्षणाधीनः स्वाध्यायः 343-345

(क) स्वरूपम् 343, (ख) निरीक्षणाधीनः स्वाध्यायस्य मूलधारणा 344, (ग) निरीक्षणाधीनानि स्वाध्यायस्योद्देश्यानि 344, (घ) निरीक्षणाधीनाः स्वाध्यायस्य गुणाः 344, (ङ) निरीक्षणाधीनानि स्वाध्यायस्य वैशिष्ट्यानि 344, (च) निरीक्षणाधीनः स्वाध्यायस्य दर्शनशास्त्रे प्रयोगक्रमः 345, (छ) उपसंहारः 345

28. प्रशिक्षणस्य स्थानान्तरणम् 346-351

(क) स्वरूपम् 346, (ख) अधिगमः 347, (ग) शिक्षणाधिगमप्रक्रिया 348, (घ) निष्कर्षः 350

29. दर्शनज्ञानस्य अन्यविद्यासु उपयोगः 352-359

(क) अष्टादशविद्यासु दर्शनज्ञानस्य उपयोगः 352

सन्दर्भग्रन्थाः 360-361

卐 卐 卐